

швейнай фабрыкі Тася – яе дзеянні ў адносінах да жывога і памерлага Уладзіслава, да ацэнкі гэтай трагедыі і ўласнага ўдзелу ў ёй – гэта своеасаблівы маральна накіраваны найперш у сэрца рэцыпіента праменьчык, спроба аўтара паставіць важны ідэйны акцэнт у адносінах да падзей "сатанінскага тура".

Такое размеркаванне рухаўчых сіл у мастацкай прасторы аповесці невыпадковае. Яно з'яўляецца вынікам пэўных жыццёвых пазіцый, да якіх (найбольш рэтраспекцыйна) адсылае пісьменнік у адпаведных падзейных сітуацыях. Тут няма нічога выпадковага, як бы гэта ні гучала жорстка ў такім вызначэнні. І ў гэтым праяўляецца майстэрства І. Шамякіна як стваральніка напружанага сюжэта.

"Пісаў аповесць. За паўтара месяца – 100 старонак, – адзначае ў дзённіку пісьменнік. – І ў маладосці не працаваў з такой інтэнсіўнасцю. Захапіў сюжэт. І характары. <...>

Аповесць атрыманая. Пасля некалькіх варыянтаў назвы, якія з'яўляліся ў працэсе напісання, спыніўся на незвычайнай рэкламнай назве – "Сатанінскі тур" [1, с. 435].

У сувязі з такой заўвагай аўтара адносна "рэкламнасці" варта адзначыць, што ў назве аповесці ўтрымліваецца значны ў ідэйных адносінах сэнс. Ён з'яўляецца вынікам рэцэпцыйнага асэнсавання такой назвы ў кантэксце фактуальнасці твора.

У сувязі з прыведзеным вышэй сцверджаннем пра з'яўленне герояў аповесці ў "патрэбным" месцы і ў "патрэбны" час можна адзначыць наступнае: большасці з іх у мастацкай прасторы твора ўжо была прадвызначана свая спецыфічная роля ў падрыхтоўцы да гэтага тура і ў яго здзяйсненні. Прадвызначана кім? Часткова адказ утрымліваецца ў назве аповесці: "Сатанінскі тур", а таксама ў аўтарскай заўвазе ў кантэксте эпизоду, калі вырашалася пытанне, ці вяртацца назад у Віцебск з памерлым Булаўскім, ці ехаць далей, у Польшчу.

"Даўно вядома: сатанінская прапанова, задума нярэдка штурхае людзей, паміма волі іх, на такое ж сатанінскае здзяйсненне. "Сатана там правіт бал". "Ібо не стало праведного, ибо нет верных между сынами человеческими" [2, с. 435].

Суаднясенне з'яў грамадскага жыцця 1990-х гадоў, зафіксаваных у дзённіках І. Шамякіна, з фактамі аповесці (безграшоўе, дэфіцыт, выродлівыя формы выжывання ў такіх умовах і інш.), аўтарскімі заўвагамі да знешнасці, учынкаў некаторых герояў (напрыклад, Шыха, Панова і інш.) прыводзяць да наступнай думкі. "Сатанінскі тур" – гэта акт двухпланавага вымярэння. З аднаго боку, ён успрымаецца як існаванне людзей 90-х гадоў ХХ ст. у Беларусі, якое правакавала на выяўленне не самых лепшых пачуццяў, памкненняў, дзеянняў гэтых людзей. Гэта тур-выпрабаванне ў сацыяльную

перспектыўную невядомасць, у час якога кожнаму дадзена не толькі адпаведная роля, але і адпаведная доля актыўнасці, выпрабавання і адказнасці. З другога боку – гэта непасрэдна "турыстычна"-гандлярскі тур, у час якога максімальна праявіліся вынікі не толькі асаблівасцей сацыяльнага існавання яго ўдзельнікаў, а і патэнцыйныя схільнасці ў іх характарах і адносінах да свету. І вось менавіта ў гэтым туры былі сабраны прадстаўнікі тых сацыяльных груп, якія ў паказальнасці іх маральных якасцей на ўзроўні большасці (пераважная частка гандляроў) ці меншасці (Уладзіслаў Булаўскі, вучаніца Ядзя, вадзіцель Валодзя Адамейка) з'явіліся той лакмусавай паперкай, што сведчыла пра патэнцыйныя магчымасці грамадства ў садзейнічання альбо супрацьстаяння сатанінскай задуме адносна чарговага выпрабавання для народа, у прыватнасці, народа Беларусі.

Асноўнымі асаблівасцямі раскрыцця альбо ў цэлым характараў літаратурных герояў, іх адносін да жыцця, альбо адлюстравання праяў іх характараў у кантэксце прыватных эпізодаў у час тура з'яўляюцца наступныя.

Рэтраспекцыі: сведчання, успаміны герояў аб іх мінулым жыцці (Уладзіслаў Булаўскі, яго жонка Марына); *непасрэдныя характарыстыкі адных герояў другімі* (брат і сястра Марыны ў адносінах да сям'і Булаўскіх); *аўтарскія заўвагі аб фактах мінулага жыцця ўдзельнікаў тура* (Леаніда Узэнтака, Ядзі Кажуры, Тасі і Марусі, вадзіцелей Станіслава Валевіча і Валодзі Адамейкі, начальніка змены мыгнікаў Кастуся); *рэальны план дзеяння: непасрэдныя ацэнкі, характарыстыкі і назіранні літаратурных герояў* – сведчаць пра іх жыццёвую пазіцыю і маральныя прыярытэты (Булаўскі, Марына, Узэнтак, Тася, Адамейка), *выказванні, ацэнкі, разважання літаратурных герояў* адносна падзей тура – падкрэсліваюць паказальныя іх адносіны да супярэчлівых праяў у трагічным вандроўным суіснаванні (Булаўскі, Марына, Узэнтак, Шых, Паноў, Тася, Валодзя Адамейка, Дуся, аптэкарка Сіўцова, прадстаўніца Узэнтакавай фірмы Ірэна Шостак), *непасрэдна учынкі літаратурных герояў* – найбольш выразна характарызуюць адпаведных дзеючых асоб як здзяйсняльнікаў той ці іншай місіі, ускладзенай на іх у гэтым туры.

Сатанінскую функцыю ў аповесці мэтанакіравана выконвае барадач Паноў. Ён – адзіны, хто мог бы падтрымаць у раптоўных (двойчы) намерах Узэнтака павярнуць аўтобус з мыгні назад. Але Паноў не робіць гэтага, а, наадварот, падтрымлівае тайныя намеры старасты групы рухання наперад. Гэты "маўклівы барадач цыганскага выгляду", хоць і не збіраўся гандляваць разам з астатнімі ў Польшчы, меў, аднак, сваю задуму: дабрацца на гэтым аўтобусе да месца, куды яму неабходна было даехаць. Ствараецца такое ўражанне, што сэнсаўтваральная функцыя гэтага літаратурнага героя менавіта ў тым, каб падтрымаць намеры Узэнтака, які ён нібыта не рашаўся агучыць і здзейсніць. Дарога ж да Тамашава Мазавецкага, куды сагітаваў гандляроў ехаць

Паноў, – гэта толькі адзін са сродкаў здзяйснення страшнай сатанінскай задумы. Нездарма, відаць, у кнізе, якую чытаў Паноў, былі "схемы нейкія". У далейшым выпадку яны асацыіруюцца з усё тымі ж сатанінскімі схемамі, на якія ўжо звярталася ўвага вышэй.

Паноў з яго намерамі і ажыццяўленнем іх – дзейсны сродак дасягнення сатанінскай задумы – аказваўся абсалютна прыдатным у "патрэбным" месцы і ў "патрэбны" час. Фінал яго зыходу з падзейнай прасторы твора можна параўнаць з ужо вядомым выслоўем: "Маўр зрабіў сваю справу, Маўр можа адыходзіць".

Булаўскі, яго жонка Марына – гэта не адзіныя прадстаўнікі свайго часу з мастацкай прасторы аповесці, якія не ўпісваюцца ў агульны яго кантэкст. Да іх ліку таксама адносяцца вадзіцелі аўтобуса Станіслаў Валевіч і Валодзя Адамейка, вучаніца Булаўскага Ядзя, гандляркі цётка Дуся і Тася. Названыя літаратурныя героі выконваюць даволі важнуюсэнсавую функцыю. Іх учынкі акцэнтуюць увагу на неабходнасці арыентацыі на высокае – духоўнасць, чалавечнасць, гуманнасць, справядлівасць – ва ўмовах, якія, здавалася б, перакрэсліваюць такую неабходнасць. Гэтыя арыентацыі названых вышэй герояў успрымаюцца як своеасаблівая спроба лепшага з жыцця (часам безабароннага, спантаннага, выпадковага) супрацьстаяць страшным сатанінскім намерам.

Асаблівасці мастацкай канстатацыі праблем, іх раскрыцця ў наступным. Спачатку аўтар акрэслівае надзённыя пытанні грамадскага жыцця з дапамогай непасрэднай формы іх адлюстравання: праз выказванні, разважанні літаратурных герояў альбо аўтарскія каментарыі. Затым гэтыя ж самыя праблемы ілюструюцца і развіваюцца ў адпаведным падзейным кантэксце. Звернемся да канстатацыі актуальных пытанняў грамадскага жыцця, адлюстраваных у аповесці, якія ўяўляюць сабой даволі шырокае ўсэнсавых адносінах праблемнае поле.

– *Крушэнне маралі ва ўмовах татальнага спажывецкага дэфіцыту.* Гэтая праблема ў пачатку аповесці акрэсліваецца непасрэдна ў разважаннях Марыны [2, с. 87]. У далейшым яна апасродкавана вымалёўваецца ў кантэксце падзей "сатанінскага тура" як пацвярджэнне Марыніным ацэнкам. Выразна пераклікаецца гэтая праблема таксама з назіраннямі і вывадамі пісьменніка з яго дзённікавых запісаў першай паловы 1990-х гадоў, аб якіх была гутарка вышэй.

– *Імкненне пасрэднасці ўзyscy на сацыяльны верх.* Найбольш выразна гэта ілюструецца на прыкладзе вобраза Узэнтака.

– *Прыстасаванне былых і цяперашніх лідэраў да новых умоў жыцця і адмаўленне пры гэтым ад ідэалаў, якія яны раней прапагандавалі.* Выразнае сведчанне таму – вобраз Узэнтака, начальніка змены мытнікаў Кастуся.

– *Вызначэнне вартасці (уяўнай і сапраўднай) чалавека.* Паводле Узэнтака, яна вызначаецца колькасцю торбаў і іх аб'ёмам, паводле Уладзіслава – духоўнасцю, інтэлігентнасцю.

– *Праявы адноснасці маральнага і амаральнага ў сітуацыі маральнага выбару.* Трагічная сітуацыя правакуе праяўленне не самых лепшых пачуццяў, адчуванняў і ўчынкаў чалавека, якія ў не безвыходнай з іх пазіцыі сітуацыі знаходзіліся б альбо на ўзроўні патэнцыйнай зададзенасці, альбо на ўзроўні пратэсту.

– *Праявы адноснасці маральнай адказнасці.* Галоўнае ў сітуацыі адпаведнага жыццёвага выбару для Узэнтака – гэта магчымае асуджэнне людзей за здзейснены ім учынак, а не ўласны маральны імператыв.

– *Праявы салідарнасці ў натоўпе як супрацьпастаўленне вечнай значнасці агульначалавечым каштоўнасцям.* Гэта супакойвае маральных вычварэнняў: "мы ўсе на адзін капыл" [2, с. 132].

– *Схільнасць натоўпу даваць нагоду для суб'ектыўнага яго ўспрымання як "быдла".* Улагодзіш натоўп – атрымаеш жаданы ўчынак, падтрымку для сябе.

– *Схільнасць да здрады сваіх (хаўруснікаў) сярод сваіх.* Пасля таго як і Гвоздзік, пасланы з папярэджаннем да Дзіяны, не вярнуўся да групы, Узэнтак робіць наступны вывад: "Усе здраднікі! Усе! Вялікія і малыя, палітыкі і спекулянты, генералы і прастыгуткі. <...>" [2, с. 133].

– *Імкненне ва ўмовах дэфіцыту да зозыяснення бізнесу любым шляхам.* Маральнае злачынства, якое мяжуе з крымінальным, успрымаецца як неабходная норма.

– *Здзяйсненне побытавых маральных ацэнак з пазіцыі дваітных стандартаў ва ўмовах натоўпавай салідарнасці.* Такія ацэнкі залежаць ад таго, у якой ступені яны адпавядаюць побытавым прыярытэтам тых, хто іх робіць.

– *Свядомы і несвядомы зварот да Бога ў трагічнай сітуацыі як спроба аберагчы сябе і іншых ад яшчэ большай бяды ў сітуацыі, калі адсутнічае надзея на дапамогу ад людзей.* Так, напрыклад, цётка Дуся чытае псалмы і малітвы не толькі дзеля ўшанавання памяці Булаўскага, але і з мэтай выклікання спагады і міласці з боку Стваральніка да грэшнікаў з аўтобуса. Назіраем таксама побытавы (мімаходзь) зварот да Бога старшага вадзіцеля Валевіча пасля таго, як Валодзя размалаціў твар Узэнтаку і зламаў руку Юрыку, а сам разам з Ядзяй пакінуў аўтобус.

– *Імкненне да выратавання праз розныя на сваёй сутнасці ўчынкi: пратэст, пакаянне, пакаяннае змірэнне.* Яно назіраецца ў паводзінах вадзіцелей Валодзі Адамейкі (пратэст супраць Узэнтака, спроба праз адыход з Ядзяй выратаваць у асобе гэтай дзяўчынкі прыгожае) і Станіслава Валевіча (рашучы яго ўчынак каля міліцыі ў Брэсце), а таксама (асабліва) у пазіцыі Тасі ў час паездкі і пасля яе: на пахавальным развітанні з Булаўскім.

Спрыяючы канчатковаму развіццю сатанінскай задумы, героі аповесці са-
дзеінічаюць не толькі здзяйсненню канчатковых – трагічных – эпизодаў у жыцці
Булаўскага, але і ў лёсе іншых людзей (у тым ліку і ўласным): у жыцці жонкі і
дачкі галоўнага героя, у лёсе кіраўніка тура Узэнтака, гандляркі Тасі, гіпатэтыч-
на – у лёсе вучаніцы Булаўскага Ядзі, вадзіцеля аўтобуса Валодзі і інш.

Амаль кожны з герояў аповесці сваімі ўчынкамі ўскосна спрыяе набліжэн-
ню апошніх гадзін у жыцці Уладзіслава Булаўскага, апошніх дзён існавання
яго (ужо нежывога) у такім няўтульным свеце. Гэта і маці галоўнага героя,
якая не перашкаджала сыну хаваць яго смяртэльную хваробу, і жонка, якая не
заўважала відавочных праяў пароку сэрца ў мужа, і калегі па працы, якія так-
сама не надавалі належнай увагі паказальным праявам хваробы Булаўскага –
усё гэта факты рэтраспекцыйнага плану. У рэальным жа часе лёс Уладзіслава
вырашаецца збегам абставін, калі галоўнаму герою і яго сям’і невыносна цяжка
выжываць ва ўмовах безграшоўя, спажывецкага і маральнага дэфіцыту. Вы-
значальную ролю тут выконваюць учынкі блізкіх Уладзіславу людзей. Брат
яго жонкі прывозіць спірт для продажу, сябар сям’і дапамагае зрабіць з гэтага
спірту гарэлку ўсё для таго ж продажу. Гандляры з аўтобуса ўтвораюць Ула-
дзіслава ўсё ж ехаць на гандаль, калі той, адчуўшы боль у сэрцы, вырашае
спыніць сваю паездку, сышоўшы з аўтобуса ў Мінску. Уладзіславава жонка,
прадчуваючы бяду, спрабуе дагнаць на таксі аўтобус, каб адгаварыць мужа не
ехаць у Польшчу, але ў яе не атрымліваецца гэта зрабіць. Не ўдаецца Марыне,
бо супакоілася пасля размовы з сястрой па тэлефоне, рэалізаваць свой намер
спыніць мужа з дапамогай брата Івана, які б пераняў аўтобус у Лепелі і прапа-
наваў "Уладзіку высадзіцца" [2, с. 114].

I. Шамякін не акрэслівае абставіны аднаго з першых актаў сатанінскай
задумы ў адносінах да падзейнай сітуацыі з аповесці: нараджэння Уладзісла-
ва. У гэтым творы падрабязна адлюстроўваецца здзяйсненне фінальных акор-
даў такой задумы. Але калі ўжо для непасрэднага ўдзелу ў яе выкананні быў
абраны менавіта Булаўскі, то, відаць, невыпадковым з’яўляецца той факт, што
ён прыйшоў у гэты свет з ужо своеасаблівым трагічным знакам: прыроджа-
ным парокам сэрца. Гэтая хвароба ў сукупнасці з пэўнымі абставінамі пасту-
пова падводзіла Уладзіслава да трагічнага фіналу яго жыцця. Сітуацыя, у якой
аказваецца галоўны герой аповесці пры яго жыцці (безграшоўе), і яго цела
пасля смерці (вандраванне з гандлярамі) сведчыць аб тым, што нездарма для
здзяйснення такой трагічнай задумы быў абраны менавіта Булаўскі. Лепшыя
людзі, якія сваёй маральнай пазіцыяй у жыцці маглі б супрацьстаяць горшым,
адыходзяць у нябыт, пакідаючы жыццёвую прастору для дзеяння гэтым гор-
шым. Пакаранне Узэнтака ў аповесці яшчэ не азначае перамогу над злом. Тася,
для якой Булаўскі з’явіўся праменем чысціні ў гэтым злыбедным свеце, у
фінале аповесці збіраецца ісці ў манастыр, аднак пры гэтым яна сутыкаецца

са зларадствам з боку Марусі. Працэс маральнага супрацьстаяння працягваецца. Нездарма аповесць заканчваецца наступнымі радкамі.

"Пайшоў ціхі, лёгкі снег. І ён звінеў – у Тасі ў вушах, у сэрцы. Здалося ёй, што гэта неба іграе жалобу па ўсіх людзях, бо надыходзіць канец свету" [2, с. 158].

І вось гэтая прыватная падзейная сітуацыя з аповесці ўяўляе сабой толькі адну з гісторый у агульнай сатанінскай задуме выпрабаванняў для людзей, якія – выпрабаванні – будуць спрыяць праяўленню не самых лепшых адчуванняў, памкненняў, учынкаў людзей, што могуць прывесці да канца свету.

Ахарактарызаваўшы тут асаблівасці аповесці даюць падставу для правядзення яшчэ адной паралелі з дзённікавымі запісамі пісьменніка, да якіх звярталіся вышэй, – паралелі на прадмет супадзення фактаў прататыпнай рэчаіснасці і фактаў мастацкай прасторы твора. Да якіх вывадаў прыводзіць такое супастаўленне?

Мастацкая прастора аповесці – з аднаго боку – гэта своеасаблівае люстэрка не толькі эпизодаў прыватнага жыцця прадстаўнікоў большасці і меншасці з сацыяльнага асяроддзя першай паловы 1990-х гадоў, а і эпизодаў, фактаў прыватнага жыцця пісьменніка і яго сям'і. З другога боку – у аповесць перанесены (у той ці іншай форме гэтай трансфармацыі) вывады і назіранні І. Шамякіна, якія пульсавалі ў яго свядомасці ў час напісання твора. Нічога дзіўнага ў такой трансфармацыі няма – гэта адна з асаблівасцей стварэння мастацкага тэксту. Аднак у той жа час такая асаблівасць з'яўляецца і паказальнай. Паказальныя болевыя кропкі рэчаіснасці, якія выразна раскрываюць яе сутнасць, пісьменнік пераносіць у твор не механічна, а ў адпаведнасці са спосабам, што дазваляе ствараць пераканальную карціну грамадскіх супярэчнасцей у кантэксце лёсу канкрэтных людзей. У сувязі з адзначаным звернемся да прыкладаў.

І. Шамякін характарызуе Уладзіслава Булаўскага як *"талстоўца"*. У дзённікавых запісах пісьменніка чытаем: *"Прагна пісаў ["Сатанінскі тур". – А.М.], спяшаўся, як баяўся, што не хопіць часу. Увогуле, прагна жыў. <...> Прагна абщаюць з людзьмі. І люблю іх, людзей. Нават ворагаў сваіх. Талстовец <...>"* [1, с. 435]. І. Шамякін надзяляе Булаўскага (літаратурны герой, як і аўтар, аказаўся разгубленым у сітуацыі, якая вымагала сацыяльнага прыстасавання ва ўмовах выжывання) рысамі характару, уласцівымі яму самому. Такое супадзенне назіраецца не толькі ў гэтым эпизодзе, а і ў іншых (з жыцця сям'і Булаўскіх), калі іх параўнаць з фактамі безграшоўя, нястачы, побытавага дыскамфорту перыяду 1990-х гадоў і адносін да ўсяго гэтага ў сям'і самога пісьменніка, на якія ён звяртае ўвагу [1, с. 365, 379, 401, 408, 415, 431] у сваіх дзённікавых запісах. Такія супадзенні з фактамі прыватнага жыцця пісьменніка і яго героя дапаўняюцца іншымі супадзеннямі мастацкай

фактуальнасці твора і прататыпнай прасторы, ва ўмовах якой ён узнік: вывад Івана аб тым, "як хапаюць" (крадуць) у цяперашнім жыцці // вывад пісьменніка "Жах! Грабляць усе, хто можа"; "Усе крадуць. Жах!" [1, с. 362, 443]; злачынная пазіцыя Узэнтака і адпаведныя яго паводзіны – у аповесці // вывад пісьменніка аб "злачынным" нараджэнні "трэцяга саслоўя"; "Большасць мільянераў можна сёння саджаць на лаўку падсудных" [1, с. 395]; злачыннае выкарыстанне свайго службовага становішча Кастусём – начальнікам змены мыгнікаў // вывад пісьменніка аб "адкрытым, бесцырымонным" хабарніцтве "90 працэнтаў чыноўнікаў" [1, с. 402]; імкненне большасці герояў аповесці здабыць грошы ва ўмовах сацыяльнага выжывання і страта імі пры гэтым чалавечага аблічча // "пагоня за грашамі, за доларамі" ў грамадстве, калі ў "думках не застаецца нічога святога" [1, с. 434]; выпіўкі "турыстаў" у аўтобусе з мёртвым Булаўскім // "грандыёзная п'янка", наладжаная спонсарам царквы – фірмай "Хелена Валеры" – у Палацы піянераў на Вялікдзень. Гэта толькі тыя фактуальныя супадзенні, якія адносяцца да часу напісання аповесці "Сатанінскі тур".

Такім чынам, аповесць І. Шамякіна "Сатанінскі тур" – гэта мастацкі паказ не толькі аднаго прыватнага трагічнага факта, які меў месца ў прататыпнай рэчаіснасці. Гэта сфакусаваны погляд аўтара на вынікі сацыяльнага бязладдзя ў іх татальных уплывах на лёсы людзей.

Акрамя таго, рэцэпцыйнае асэнсаванне фактаў аповесці падводзіць да высновы аб існаванні ў экзістэнцыйнай прасторы варажых чалавеку сіл, якія спрыяюць праяўленню дзеля дасягнення сваіх страшных планаў горшых – патэнцыйна закладзеных у чалавеку – яго схільнасцей і выхаду на першы план горшых абставін у лёсе чалавека. А лепшыя сілы з экзістэнцыйнай прасторы пры гэтым адступаюцца ад чалавека: няхай робіць, што яму жадаецца. Прыгадаем у сувязі з гэтым, што "месячык і планета смяяліся" [1, с. 122] з тых, хто вырашаў, што рабіць з цэлам памерлага Булаўскага, а таксама той факт, што Узэнтак пасля ўдалага для яго рашэння мужчын з групы ехаць далей, у Польшчу, "паказаў кукіш месячыку і планеце" [1, с. 123].

У той жа час палярызаваны маральных сіл у аповесці прыводзіць да наступнай высновы: маральнае супрацьстаянне ў грамадстве ўсё ж можа мець пазітыўныя вынікі. І ў гэтых адносінах маральнае выпрабаванне для чалавека не праходзіць безвынікова.

Літаратура:

1. Шамякін, І. Роздум на апошнім перагоне: Дзёнікі 1980–1995 гадоў / І. Шамякін. – Мінск: Маст. літ., 1998. – С. 362–516.
2. Шамякін, І. Сатанінскі тур: Аповесці / І. Шамякін. – Мінск: Маст. літ., 1995. – С. 83–159.